

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
Cilt / Volume 7, Sayı / Issue 17 (Aralık / December 2018), s. 177-196.
DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut249>
ISSN: 2147-5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

|| Geliş Tarihi: 27.11.2018
Kabul Tarihi: 16.12.2018

Türkçede İstem Değişirimi II: Edilgenleştirme

Valency Alternations in Turkish II: Passivisation

Nuh DOĞAN*

Öz

Bu çalışma, Türkçede istem değiştirme stratejisinin nasıl işlediğini istem dil bilgisi açısından araştıran yazı dizisinin ikincisidir. İstem değiştirimi, aynı istem bilgisini ve sözlüksel anlamı paylaşan bir fiilin çoğunlukla şekil bilgisel ve söz dizimsel süreçlerle kazandıkları, biri sözlüksel istem ve diğeri dil bilgisel istem olarak adlandırılabilir en az iki farklı istem gerçekleşme biçiminin adıdır. Edilgenleştirme fiilin (sözlüksel) istem bilgisinde çoğunlukla azalmaya yol açan şekil bilgisel süreçlerden biridir. Bununla birlikte edilgenleştirilmenin fiilin istem bilgisinde meydana getirdiği tek istem değiştirim türü istem azaltmak değildir. Edilgenleştirilmenin Türkçede kimi zaman fiilin istemini yeniden düzenlediği, kimi zaman da beklenilenin aksine fiilin istemini muhafaza ettiği, hatta dönüşlü fiillerin edilgenleştirilmesi sırasında fiilin istemini artırdığı görülür. Bununla birlikte Türkçede edilgenleştirme stratejisinin bütün fiil ve fiil sınıfları için düzenli bir biçimde işlediği söylenemez. Bazı fiil ve fiil sınıfları düzenli biçimde edilgenleştirilirken bazıları edilgenleştirilmeye ve istem değiştirimine hiçbir şekilde izin vermez ya da belirli şekil bilgisel ve söz dizimsel koşullara bağlanır ve kısıtlanır. Bu çalışmada, Türkçe edilgenleştirme kısıtlılıklarının fiillerin mantıksal, söz dizimsel ve anlam bilimsel isteminden kaynaklandığı ileri sürülmüş, Türkiye Türkçesinde hangi fiil ve fiil sınıflarının hangi nedenlerle edilgenleştirilemediği ve kısıtlandığı istem dil bilgisi açısından tartışılmış, edilgenleştirilmenin neden olduğu dört (4) farklı istem değiştirim türü belirlenmiştir. Edilgenleştirilmenin söz dizimsel açıdan benzediği diğerk çatı kategorileriyle ilişkisi betimlenmiş, edilgen yapıları benzer diğerk yapıardan ayırt edebilecek birtakım anlam bilimsel genellemelere varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkçe fiiller, İstem, istem değiştirimi, edilgenleştirme, çift edilgenlik.

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Samsun-Türkiye. El-mek: nuhdogan55@hotmail.com

Abstract

This study is the second of the writing series which investigates how the valency alternation strategy in Turkish works in terms of valency grammar. Valency alternation is the name of at least two different valency realization forms which can be called as lexical valency and grammatical valency, in which a verb that shares the same valency information and the same lexical meaning is often acquired by formative and syntactic processes. Passivization is one of the morphological processes that leads to a decrease in the lexical valency information of verb. However, the only type of valency alternation that the passivization generates in the verbal valency information is not to reduce valency. It is seen that the passivation in Turkish sometimes reorganizes the valency of verb, and sometimes it keeps the valency of verb contrary to expectations, and even increases the valency of verb during passivation of the reflexive verbs. However, it cannot be said that the Turkish passivation strategy works regularly for all verb and verb classes. Some verb and verb classes are regularly passivated, while others do not allow for passivation or valency alternation, or they are bound and restricted to certain morphological and syntactic conditions. In this study, it has been suggested that Turkish passivization constraints stem from logical, syntactic and semantic valency of verbs. Which verbs and verb classes in Turkish which for reasons can not be passivated and is limited are discussed in terms of valency grammar. Four (4) different types of valency alternation are identified which are caused by passivization. The relationship between the other voice categories in which the passivization resembles syntactically is described and some semantic generalizations have been achieved which can distinguish passive structures from other similar structures.

Keywords: Turkish verbs, valency, valency alternation, passivisation, double passive.

Giriş

Her fiilin sözlüksel anlamına göre bir *istem bilgisi* (valency knowledge), cümlelerin de fiilin istem bilgisine göre gerçekleşen söz dizimsel ve anlam bilimsel bir yapısı vardır. Buna karşın fiilin değişmeyen, mutlak bir istem bilgisi yoktur; fiilin istemi şekil bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel süreçlere göre değişiklik gösterebilir. *Çatı* (voice), Türkçede çoğunlukla şekil bilimsel süreçlerle elde edildiğinden fiilin istemi ile çatı kategorisi arasında sıkı bir ilişki vardır. Cümlelerin temel yapısı ve çatısı fiilin sözlüksel istemine göre oluşur. Fiilin çatı değişiklikleri de fiilin sözlüksel isteminin değişmesine ve dil bilimsel isteminin oluşmasına yol açar. Fiilin maruz kaldığı şekil bilimsel süreçler fiillerin isteminin azalmasına, artmasına, yeniden düzenlemesine, kimi zaman da şekil bilimsel süreçlere rağmen fiilin isteminin aynı şekilde muhafaza edilmesine sebep olabilir.

Edilgenleştirme (passivization), fiilin isteminde farklı *istem değiştirimlerine* (valency alternations), genellikle de *istem azalmasına* (valency reduction) neden olan önemli şekil bilimsel süreçlerden biridir. Buna karşın Türkiye Türkçesinde fiillerin edilgenleştirilmesi aynı olanaklara sahip değildir. Bazı fiil ve fiil sınıflarının edilgenleştirilmesi fiilin istemini azaltırken bazılarının edilgenleştirmeye hiçbir şekilde izin vermediği, dolayısıyla fiilin isteminin azalmasına ya da değiştirimine imkân tanımadığı, kimi *çift edilgen* (double passive) fiil şekillerinin işlevsel özellikleri olmakla birlikte fiilin istemini koruduğu, kimi dönüşlü fiiller edilgenleştirildiğinde ise fiilin isteminin arttığı görülür. Bu, Türkiye Türkçesinde şekil bilimsel süreçlerle sağlanan edilgenleştirmenin düzenli bir biçimde gerçekleşmediği anlamına gelir. Türkçe edilgenleştirme stratejisi şekil bilimsel, söz dizimsel, edim bilimsel, işlevsel ya da anlam bilimsel yaklaşımlar açısından incelenmiş ve önemli tespitler yapılmıştır. Konuyla ilgili çalışmalarda Türkçe edilgenleştirme stratejisi düzenli biçimde işleyen şekil bilimsel bir türetim süreci olarak ele alınmıştır. Türkçede zannedilenin aksine her fiil ve fiil sınıfı edilgenleştirmeye imkân tanımaz. Bu çalışmada, fiillerin edilgenleştirme olanaklarının fiilin mantıksal, söz dizimsel ve anlam bilimsel istem yapısına göre değişiklik

gösterebileceği ileri sürülmüş, istem dil bilgisi çerçevesinde Türkiye Türkçesinde hangi fiil ve fiil sınıflarının hangi nedenlerle edilgenleştirilemediği ve kısıtlandığı tartışılmış ve birtakım genellemelere varılmıştır.

1. Edilgenleştirme

Edilgenleştirme dil bilgisel çatı sisteminin en tipik kategorisini oluşturur. Çatı, cümleye fiilin istem potansiyeline bağlı olarak giren katılanlar arasındaki söz dizimsel ilişkileri düzenleyen dil bilgisel kategori olarak tanımlanabilir. En geniş anlamıyla çatı bir cümlede derin anlamsal rollerinin dil bilgisel olarak en önemli söz dizimsel ögesini yani özneyi seçtiği dil bilimsel mekanizma ya da sistemin adıdır (Shibitani, 1988: 3). Etken cümlelerde genellikle Eden (agent) dil bilgisel özne tarafından taşınan anlamsal roldür. Eden, özne için temel rol ya da prototip özne rolü olarak görülür (Klaiman, 1988: 26). *Dil bilgisel çatı* (grammatical voice), genel olarak Eden ya da kılıcı niteliği olmayan anlamsal rolleri taşıyan üyeleri (arguments) özne konuma taşıma sistemini ifade eder. Özneye taşınacak temel anlamsal rol her fiil sınıfı için değişir (Klaiman 1988: 26). Cümlede derin anlamsal rolleri fiilin sözlüksel anlamına bağlı olarak fiilin istem bilgisi (valency knowledge) tarafından belirlenir. Dillerdeki yaygın ve temel strateji Eden rolünün özneyi seçmesidir. Edenin özneyi seçtiği cümle yapısı *etken çatı* (active voice) ya da temel çatı stratejisi olarak kabul edilir. Bu temel stratejinin aksi, yani Edenin belirli dil bilgisel araçlar kullanılması sonucu özneyi seçemediği, çoğunlukla Etkilenenin (patient) özneyi seçtiği durumlar ise *edilgen çatı* (passive voice) karşılarda. Etken ve edilgen çatının birbiriyle zıtlık oluşturduğu ya da biçimsel olarak birbiriyle ilişkili olduğu söylenebilir. Buna göre edilgen çatı etken çatıdan dil bilgisel araçlarla, çoğunlukla da fiil morfolojisiyle türetilmiş bir cümle yapısıdır. Etken çatı temel ya da türememiş, edilgen çatı ise türemiş bir çatı olarak kabul edilebilir.

Edilgenleştirme, dil bilimi yazın alanında en çok tartışılan çatı kategorilerinden biridir. Edilgenleştirmenin tartışma konusu olması, genelleştirilebilecek evrensel bir tipolojisinin olmamasından kaynaklanır (bk. Murphy, 2004: 199). Edilgenleştirmenin dillerde düzenli biçimde işleyen ve belirli yapılarla ifade edilen tartışmasız biçimleri olduğu gibi belirli şekil bilgisel ya da söz dizimsel biçiminin olmadığı, edilgenlik anlamının etken çatıyla ya da farklı dil bilgisel/ söz dizimsel yapılarla ifade edildiği tartışmalı çatı sistemleri de vardır. Bu farklılık, edilgenliğin evrensel nitelikli genellemelere varılmasını mümkün kılmamaktadır. Edilgenleştirme bu açıdan daha genel, prototip bir kavram olarak ele alınmış ve edilgenleştirmenin temel ya da ortak özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Prototip edilgenlik çoğunlukla aşağıdaki özellikleriyle tanımlanır (Palmer 1998 ve Tallerman 1998'den aktaran Sebzecioğlu, 2008: 2):

- a. Edilgen yapı oluşum kuralları, geçişli bir tümceye (etken tümce) uygulanmakta ve ardından geçişsiz bir tümce biçimi ortaya çıkmaktadır.
- b. Etkilenen-Nesne Özne olarak öne çekilmektedir.
- c. Daha önceki Kılıcı-Özne yalın-dışı üye olarak geri itilmekte ya da silinmektedir.
- d. Edilgenleştirme, biçimbilimsel olarak eylem üzerinde kodlanmaktadır.

Buna göre edilgenleştirmenin geçişli fiili *geçişsizleştirme*; Edeni gizleme, silme ya da geri itme işlemiyle *kılıcsızlaştırma* ve Etkileneni özneye taşıma ya da öne çekme işlemiyle *konulaştırma* (topicalization) olmak üzere diğer diller açısından da genelleştirilebilecek üç temel işlevi olduğu söylenebilir (bk. Dik, 1989; Keenan, 1996; Sebzecioğlu, 2008). Givón (1990), geçişsizleştirme, kılıcıyı gizleme, kılıcı dışındaki anlamsal rolleri öne çekme, diğer bir ifadeyle konulaştırma dışında bir de *durumlaştırma*

(stativization) işlevinin olduğunu ileri sürer. Edilgenleştirmenin söz konusu işlevleri edilgenliğin şekil bilgisi dışında dilin söz dizimi, anlam bilimi ve edim bilimi düzlemleriyle organik ilişkilerinin olduğunu göstermektedir.

Türkiye Türkçesinde edilgenleştirme sistemi çoğunlukla $-(x)l-$ ve $-(x)n-$ biçimbirimleriyle yapılır ancak bu biçimbirimler edilgenlik dışında farklı anlam bilimsel işlev ya da kategorilerin ifadesi için de kullanılır. Bu, Givón (1990)'nın edilgenlik ile ilgili çeşitli ve karmaşık işlevler için kullanılan yapı şeklindeki tespitiyle örtüşmektedir. Edilgenliğin dillerde çoğunlukla başka yapı ve işlevsel kategorilerle ilgili olduğu, edilgenliğin özellikle dönüşlülük, işteşlik ve orta çatıyla aynı yapıları kullanabildiği ve bu durumun farklı işlevler arasında çoğu zaman karışıklık oluşturduğu düşünülür (bk. Shibilitani, 1985: 825-827). Göksel (1995), bir dilde bir terimin çeşitli yapılar için kullanıldığını, Türkçede dönüşlülük ile edilgenlik ve orta çatı arasında mantıksal bir ayırım yapılabilmesine karşın edilgenlikle orta çatı arasında söz dizimsel hiçbir ayırım olmadığını, gramerde aynı şekilde ifade edildiğini dile getirir. Türkçede de edilgen yapıların farklı işlevlerin ifadesi için kullanılması fiillerin mantıksal, söz dizimsel ve anlam bilimsel istem bilgisinin yakın ya da benzerliğinden kaynaklanır ancak fiillerin anlamsal rol yapısının betimlenmesiyle farklı işlevsel kategoriler arasında bir ayırım yapılabileceği görülür.

Dik (1989), Etkilenen dışında fiilin anlam bilimsel istemi çerçevesinde diğer anlam bilimsel rollerin de Özneyi seçerek konulaştırılabileceğini ileri sürer. Buna karşın konulaştırma ya da öne çekme ve özneyi geri itme işlemi gelişigüzel gerçekleşmez. Edilgenleştirme, diğer çatı stratejilerinde, örneğin Türkçe ettirgenleştirme stratejisinde olduğu gibi (bk. Doğan, 2017a), özne seçme ya da konu hiyerarşisine (thema hierarchy) göre işler. Dillerde özneyi seçebilecek ya da konulaştırılabilecek evrensel nitelikli bir hiyerarşi ya da düzenek öngörülür. Eden ya da kılıcı özne seçebilecek en rütbeli anlamsal roldür ve hiyerarşinin başında gelir¹. Edilgenleştirme bu yönüyle özne seçemeyen anlamsal rolleri özneye taşıma yani öne çekme stratejisidir. Edilgenleştirmenin Edeni geri itmek suretiyle özne seçme hiyerarşisini kırdığı söylenebilir ancak hiyerarşi özne geri itildikten sonra aynı şekilde devam eder. Edilgenleştirmeye özne seçemeyen anlamsal rollerin edilgen yapının temel işlevi gereği cümlede en yüksek konusallığa kavuştuğu görülür. Türkiye Türkçesinde sadece yüklem durum ekli tamlayıcının özne seçebildiği düşünülüğünde nesne seçebilen tüm rollerin edilgenleştirmeye özne de seçebileceği ancak yine bunun belirli bir hiyerarşiye göre gerçekleşeceği rahatlıkla ileri sürülebilir.

2. İstem Değişirimi: Sözlüksel ve Dil Bilgisel İstem

İstem (valency), özellikle fiillerin söz dizimsel çevresinde üye (argument) adı verilen belirli tipte tamlayıcıyla doldurulabilecek belirli sayıda boşluklar açabilme doğal gizil gücünü ifade eder. Türkçede fiiller gerek duyduğu üyelerin ve onlar için açtığı söz dizimsel boşlukların sayısı açısından *bir istemli* (uyumak, ölmek), *iki istemli* (kırmak, sevmek), *üç istemli* (vermek, atmak) ve *dört istemli* (taşınmak, aktarmak) olmak üzere dört grupta sınıflandırılabilir. Fiilin söz konusu üyeleri belirli *anlam bilimsel rolleri* (semantic roles)² yüklenir ve söz diziminde belirli *durum ekli tamlayıcılarla*³ gerçekleşir. Buna göre *kırmak* fiilinin mantıksal isteminin $[x, y]$ şeklinde, söz dizimsel isteminin $[kim + kimi]$ şeklinde, anlam bilimsel isteminin ise $\{[Eden + Etkilenen]\}$ şeklinde ifade edilebilecek üç farklı yapısının olduğu söylenebilir. Farklı fiil istem sınıflarının

¹ Türkçe Özne Seçme Hiyerarşi için bk. Doğan, 2015; Doğan, 2017a.

² Türkçe Anlam bilimsel rol envanteri için bk. Doğan 2011.

³ Durum ekli tamlayıcı tipleri "kim, kimi, kime vs." şekilde temsil edilmiştir.

mantıksal, anlam bilimsel, söz dizimsel ve şekil bilgisel istemi ve onların özne - nesne gibi dil bilgisel ilişkileri aşağıdaki gibi örneklendirilebilir (1-4):

- 1) Çocuk_[EDEN] yürüyor.
[kim]_{ÖZNE}
- 2) Ali_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kırdı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}
- 3) Ali_[EDEN] kalemi_[ETKİLENEN] denize_[HEDEF] attı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ}
- 4) Ali_[EDEN] verilerini_[KONU] bilgisayardan_[KAYNAK] harici belleğe_[HEDEF] aktardı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kimden]_{TÜMLEÇ} [kime]_{TÜMLEÇ}

Fiillerin istemi bilgisi şekil bilgisel ve anlam süreçlere bağlı olarak değişebilir. Fiilin anlam bilimsel süreçlerden kaynaklanan istem değişiklikleri *istem değişimi* (valency change); şekil bilgisel süreçlerden, bir başka deyişle fiil türetiminden kaynaklanan istem değişiklikleri ise *istem değiştirimi* (valency alternation) terimiyle anılır (bk. Doğan, 2011). İstem değiştirimi, genel olarak aynı fiil kökünü, dolayısıyla aynı istem bilgisini ve sözlüksel anlamı paylaşan fiil çiftlerinin her birinin çoğunlukla şekil bilgisel ve söz dizimsel süreçlerle kazandıkları⁴ iki farklı istem gerçekleşme biçimi olarak tanımlanabilir (Malchukov, 2015: 78). Fiilin sözlüksel ve dil bilgisel olmak üzere iki farklı istem bilgisinin olduğu söylenebilir. Fiilin sözlüksel-anlamsal özelliklerinden elde edilen temel istem bilgisi *sözlüksel istemi*; dil bilgisel süreçlerle değişime uğrayan istem bilgisi ise *dil bilgisel istemi* ifade eder. Fiilin sözlüksel isteminin maruz kaldığı çoğunlukla şekil bilgisel süreçlerden kaynaklanan dört farklı istem değiştirim işleminin ya da dil bilgisel istemin olduğu söylenebilir: *istem artırma* (valency increasing), *istem azaltma* (valency decreasing), *istem düzenleme* (valency rearranging), *istem tanımlama* (valency identifying) (bk. Doğan, 2017a). Bunlara ek olarak bu çalışmada 5. bir istem değiştirim türü olarak *istem koruma* eklenecektir. Şekil bilgisel süreçler çoğunlukla fiilin sözlüksel istem bilgisinin kodlandığı söz dizimsel yapıyı artırma, azaltma, yeniden düzenleme yoluyla değiştirir. İstem değiştirimi fiilin söz dizimsel yapısıyla sınırlı kalmaz, beraberinde fiilin mantıksal ve anlam bilimsel istemi de değişir. Şekil bilgisel süreçlerle, yani fiile -(x)l- ve -(x)n- biçimbirimlerinin eklenmesiyle sağlanan edilgenleştirme Türkçede en önemli istem değiştirim kategorilerinden biridir. Edilgenleştirmenin istem azaltma, istem düzenleme, yeniden istem düzenleme ve istem koruma olmak üzere dört tür değiştime yol açtığı söylenebilir.

Her bir edilgenlik biçimbirimi genellikle fiilin sözlüksel istemini -1 oranında azaltır. Edilgenleştirmenin teorik olarak bir fiilin mantıksal istemini bir (1) ise > sıfır (0), iki (2) ise > bir (1), üç (3) ise > iki (2), dört (4) ise > üç (3) yapması ya da nesne-Etkilenenin öne çekilmesi, özne-Edenin ise geri itilmesi ve edat öbeği şeklinde gerçekleşmesi beklenir. Edilgenleştirme cümlelerin dil bilgisel ilişkileri arasında değiştirim yaparak fiilin istemini yeniden düzenleyebildiği gibi kimi zaman sözlükselleşmeye bağlı olarak fiilin isteminde herhangi bir değişikliğe yol açmaz aksine fiilin istemini muhafaza eder, kimi zaman da belirli ve sınırlı koşulları olmakla birlikte fiilin isteminin artmasına yola açar. Bu, edilgenleştirmenin fiilin isteminde yaptığı değiştirimlerin düzenli olmadığı, bütün fiiller için aynı şekilde işlemediği anlamına gelir.

⁴Söz dizimsel süreçlerle fiilin istem bilgisinin kodlandığı *söz dizimsel istem* yapısının üye sıralanışının ve konumunun değişimine maruz kalması kastedilir.

Edilgenleştirme fiilin mantıksal, anlam bilimsel ve söz dizimsel istem düzeylerinin tümünde çeşitli değişikliklerine yol açar. Edilgenleştirme, mantıksal olarak istem sayısının azalmasına, söz dizimsel olarak nesnenin silinmesine, anlamsal olarak ise hiyerarşide en rütbeli rol olan Eden ve eş değer rollerin en seçkin konum olan özne pozisyonundaki yerinden edilmesine, gizlenmesine hatta cümleden tümüyle silinmesine böylece fiilin anlamsal sınıfının ve kategorisinin değişmesine yol açabilmektedir. Edilgenleştirmenin anlamsal düzeyde neden olduğu değişirimler, edilgenleştirmenin dönüşlülük ve orta çatı başta olmak üzere farklı çatı kategorileriyle ilişkili olması ve çoğu zaman karışması sonucunu doğurmuştur.

3. Fiil Sınıflarının İstem Değişirimi ve Edilgenleştirme

3.1. Bir İstemli Fiillerin Edilgenleştirilmesi

Edilgenleştirmenin çoğunlukla fiilin istemini -1 oranında azalttığı ya da istemi yeniden düzenlediği dikkate alındığında edilgenliğin bir istemli fiillerin isteminin sıfırlanması, dolayısıyla öznenin geri itilmesine ya da silinmesine yol açması beklenir. Ancak Türkçe, bir istemli fiillerin edilgenleştirilmesine ve fiilin isteminin azalmasına çoğunlukla izin vermez. (5a)'da yürümek hareket fiilinin istemi etken çatıda Eden rolünü yüklenerek özneyi seçmiştir. Bir başka deyişle yürümek fiilinin anlam bilimsel rol yapısı {[Eden]}, söz dizimsel istem yapısı ise {[kim]} şeklindedir. Bu yapı özneli geçişsiz (unergative) de denilen bir istemli, geçişsiz, kılıcı hareket fiillerinin anlamsal yapısıdır. Bu anlamsal ve söz dizimsel yapıda edilgenleştirmenin özneye taşıyabileceği ya da öne çekebileceği nesne konumunda ikinci bir üye ve rol olmadığından fiilin isteminin ne azaltılabildiği (5b) ne de yeniden düzenlenebildiği yani Edenin örtük biçimde işaretlenebildiği (5c) görülür. Buna karşın cümlede fiilin istem bilgisi dışında gerçekleşen yer, zaman ve durum ifade eden eklenti (adjunct) işlevinde söz ve söz öbeklerinin bulunması hareket fiillerinin isteminin azaltılmasına genellikle imkân tanır (5e). Bir istemli olmasına, başka bir deyişle Edenin geri itilip, öne çekilecek başka bir üye ya da rol olmamasına karşın yürümek fiilinin isteminin azaltılabilmesi onun anlam bilimsel rol yapısında Eden gibi canlı (animacy) ve kılıcı bir rolün olmasından ileri gelir. Zira öznenin seçtiği rolün canlılık (animacy) özelliği fiilin edilgenleştirilmesinde önemli bir nitelik olarak kabul edilir (bk. Özsoy, 2009). Bununla birlikte (5e)'deki fiil şeklinin edilgenlik anlamı taşıdığını söylemek artık pek mümkün değildir⁵. (5f)'nin tarafından'lı cümle yapısıyla ifade edilememesinin bu fikri güçlendirdiği söylenebilir.

5a) Çocuk_[EDEN] yürü-yor.
[kim]_{ÖZNE}

5b) * Yürü-n-üyor.

5c) * Çocuk tarafından_[EDEN] yürü-n-üyor.
[EÖ]_{TÜMLEÇ}

5d) Çocuk_[EDEN] bahçede_[YER] yürü-yor/ yürü-r.
[kim]_{ÖZNE} (kimde)_{EKLENTİ}

5e) Bahçede_[YER] yürü-n-üyor/ yürü-n-ür⁶.
(kimde)_{EKLENTİ}

⁵ Taneri (1993) cümlede durum, yer ve zaman gibi eklentileriyle kullanılan ve edilgenlik biçimbirimleriyle teşkil edilmiş bu tür yapıları orta çatı işlevinin olduğunu ileri sürer.

⁶ Bu durumun genellikle geniş zaman çekimiyle gerçekleştiği dile getirilse de geçmiş zaman ve şimdiki zaman çekimiyle de mümkün olduğu görülür (bk. Özsoy, 2009; Nakipoğlu, 2003)

- 5f) *Bahçede_[YER] çocuk tarafından_[EDEN] yürü-n-üyor/ yürü-n-ür⁷.
(kimde)_{EKLENTİ} [EÖ]_{TÜMLEÇ}

Buradan hareketle {{Eden}} anlam bilimsel rol ya da istem yapısında olan bir istemli kılıcı hareket fiillerinin ancak yer, durum ve zaman işlevindeki eklenti ya da zarflık unsurlarla kullanılması ve bu unsurların konulaştırılması durumunda edilgenleştirilebildiği sonucuna varılabilir. Buna karşın {{Etkilenen}} rol yapısı olan bir istemli, kılıcsız (non-agentive) durum ya da oluş fiillerinin hiçbir şekilde edilgenleştirilemeyeceği iddia edilebilir. (6a)'da bir istemli ve kılıcsız *batmak* fiilinin söz diziminde eklenti olmasına karşın {{Etkilenen}} rol yapısı olduğundan istemi azaltılamaz (6b). Geçişsizleştirme, kılıcsızlaştırma, konulaştırma ve durumaştırmanın edilgenleştirilmesinin temel evrensel işlevleri olduğu dikkate alındığında *batmak* fiili hâlihazırda bu işlevlerin tümünü zaten ifade eder. *batmak* fiilinin edilgenleştirilmemesi bu açıdan doğal bir sonuçtur.

- 6a) Gemi_[ETKİLENEN] denizde_[YER] bat-tı.
[kim]_{ÖZNE} (kimde)_{EKLENTİ}

- 6b) *Denizde_[YER] bat-ıl-dı.
(kimde)_{EKLENTİ}

Öznenin seçtiği rolün *canlılık* (animacy) özelliği taşıması fiilin edilgenleştirilmesinde önemli bir nitelik olarak kabul edilmesine karşın (Özsoy, 2009) canlılık bir istemli fiillerin edilgenleştirilebilmesi için tek başına yeterli değildir. (7a), (8a) ve (9a)'nın özneleri kılıcsız birer anlamsal rol yüklediğinden bir eklentiyle kullanılmasına rağmen *üşümek*, *sürmek* ve *sararmak* fiillerini edilgenleştirmek ve istemini azaltmak mümkün değildir. *üşümek* fiilinin anlam bilimsel rol yapısında *sürmek* ve *sararmak* fiillerinden farklı olarak +*can* niteliği olan Deneyimci rolü bulunmasına karşın rolün kılıcsız, maruz kalan ve niyetsiz olması fiilin edilgenleştirilmesine izin vermemiştir. Bu örnekler bir istemli fiillerin anlam bilimsel rol yapısında genellikle canlılığın yanı sıra niyetli ve kılıcı bir rolün olması gerektiğini göstermektedir. Diğer taraftan *üşümek*, *sürmek* ve *sararmak* fiilleri kılıcsızlaştırma yanı sıra edilgenleştirmeyle sağlanacak geçişsizleştirme, konulaştırma ve durumaştırma işlevlerinin tümüne hâlihazırda zaten sahiptir. Bu fiiller, {{Etkilenen}} ve {{Süreç}} anlam bilimsel istem yapısında olduğundan edilgenleştirme koşullarının oluşmadığı, (7a), (8a) ve (9a)'nın dil bilgisel olarak olmasa da anlam bilimsel açıdan zaten edilgen olduğu iddia edilebilir. Zira edilgenliğin Dünya dillerinde etken çatı ya da farklı yapılarla ifade edildiği bilinen bir gerçektir (bk. Sebzecioğlu, 2008).

- 7a) Turan_[DENEYİMCİ] dışarıda_[YER] üşü-dü.
[kim]_{ÖZNE} (kimde)_{EKLENTİ}

- 7b) *Dışarıda_[YER] üşü-l-dü.
(kimde)_{EKLENTİ}

- 8a) Çiçekler_[ETKİLENEN] güneşten_[SEBEP] sarar-dı.
[kim]_{ÖZNE} (ZÖ)_{EKLENTİ}

- 8b) *Güneşten_[SEBEP] sarar-ıl-dı.
(ZÖ)_{EKLENTİ}

⁷ Bu durumun genellikle geniş zaman çekimiyle gerçekleştiği dile getirilse de geçmiş zaman ve şimdiki zaman çekimiyle de mümkün olduğu görülmür (bk. Özsoy, 2009; Nakipoğlu, 2003)

9a) Ders_[SÜREÇ] 45 dakika_[ZAMAN] sürdü.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}

9a) *45 dakika_[ZAMAN] sür-ül-dü.
[kim]_{ÖZNE}

Buna karşın bir istemli duygu fiillerinin anlam bilimsel istem yapısında canlı, niyetli ve kılıcı bir rolün olmasının da yeterli gelmediği görülür. (10b)'de *daralmak* ve *bunalmak* duygu fiilleri {{Deneyimci}} rol yapısı olduğundan canlı, nispeten de kılıcı sayılabilir ancak buna karşın edilgenleştirmeye ve istem azaltılmasına müsaade etmez. Özsoy (2009) *canlılık* hipotezinden hareketle "Soğukta titre-n-iyor-du." örneğini vererek edilgenleştirmenin mümkün olduğunu her ne kadar söylese de başta fizyolojik ve duygu fiillerinin genel olarak {{Deneyimci}} şeklinde betimlenebilecek bir rol yapısı olmasına karşın gerçekte kılıcsız, aynı zamanda duyusal, duygusal ya da bilişsel açıdan da etkilenilmiş olduğundan edilgenleştirmeye ve istem değişikliğine izin vermediği ileri sürülebilir. Bu tür fiillerin {{Deneyimci-Etkilenen}} şeklinde ifade edilebilecek ayrı bir anlamsal rolünün olduğunu, bu sebeple edilgenleştirmeye izin vermediği söylenebilir.

10a) Babam_[DENEYİMCİ] yıllardır öyle bunal-dı öyle daral-dı ki.
[kim]_{ÖZNE}

10b) *Yıllardır öyle bunal-ın-dı öyle daral-ın-dı ki.

Bir istemli fiiller çoğunlukla edilgenleştirilememesine karşın *dahili istemi* ve *eşdizimsel istemi* olan kimi birleşik fiillerin ve eşdizimsel fiillerin anlam bilimsel açıdan tek bir istemi olmasına karşın söz dizimsel açıdan iki istemli algılandığından rahatlıkla edilgenleştirildiği ve isteminin azaltılabildiği görülür (11b-12b). Bu tür fiillerin edilgenleştirilmesinde rol yapısının Eden ya da Deneyimciden oluşması gerekir. Anlam bilimsel açıdan {{Deneyimci-Etkilenen}} ve {{Eden}} rol yapısı olan *hasta olmak* ve *göbek atmak* fiilleri söz dizimsel açıdan iki istemli kabul edildiğinden rahatlıkla edilgenleştirilmişlerdir. Buna karşın söz dizimsel açıdan iki istemli olsa da {{Etkilenen}}, {{Konu}}, {{Süreç}} rol yapılarından birine sahip olan fiiller edilgenleştirilemezler (13b). Dahili istemi olmasına karşın *yerle bir olmak* birleşik fiilinin edilgenleştirilememesi, fiilinin hâlihazırda edilgen yapıların işlevlerini taşımasından ileri gelir.

11a) Ayşe_[ETKİLENEN] hasta_[DAHİLİ İSTEM] oldu
[kim]_{ÖZNE} [ne]_{NESNE}

11b) Hasta_[DAHİLİ İSTEM] ol-un-du.
[kim]_{ÖZNE}

12a) Damat_[EDEN] göbek_[EŞDİZİMSEL İSTEM] attı.
[kim]_{ÖZNE} [ne]_{NESNE}

12b) Göbek_[EŞDİZİMSEL İSTEM] at-ıl-dı.
[kim]_{ÖZNE}

13a) Kulube_[ETKİLENEN] yerle bir oldu.
[kim]_{ÖZNE}

13b) *Yerle bir ol-un-du.

Bir istemli fiiller, farklı sözlüksel anlamları olduğunda, sözlüksel anlamına bağlı olarak istem bilgisi de değiştiğinden edilgenleştirmeye izin verebilir. *konuşmak* fiili de *yürümek* gibi tek istemli, geçişsiz, kılıcı bir fiildir. Ancak *konuşmak* "bir dilin kelimeleriyle

düşüncesini sözlü olarak anlatmak” anlamıyla bir istemlidir (14a). “bir konuda karşılıklı söz etmek, sohbet etmek anlamında” kullanıldığında ise geçişsiz bir fiil olmasına karşın iki istemli bir fiildir. Edilgenleştirme her ne kadar geçişli fiilleri geçişsizleştirme işlemi olsa da Türkçede geçişsiz fiiller edilgenleştirilebilmektedir (14c). Bu fiiller iki istemli fiil sınıflarında ayrıca değerlendirilecektir.

14a) Çocuk_[SÖYLEYEN] yeni konuş-tu.
[kim]ÖZNE

14b) Çocuk_[SÖYLEYEN] arkadaşlarıyla_[SÖYLEYEN] konuş-tu.
[kim]ÖZNE [kimle]TÜMLEÇ

14c) Arkadaşlarıyla_[SÖYLEYEN] yeni konuş-ul-du.
[kimle]TÜMLEÇ

3. 2. İki İstemli Fiillerin Edilgenleştirilmesi

İki istemli fiillerin farklı söz dizimsel yapıları vardır. Bu, iki istemli fiiller edilgenleştirildiğinde farklı türemiş cümle yapılarının ortaya çıkmasını sağlar. İki istemli fiillerin çoğunluğu {[kim]ÖZNE [kimi]NESNE} söz dizimsel istem yapısında gerçekleşir. Bu yapı edilgenleştirmenin düzenli biçimde işlediği bir yapıdır. Bu yapılar edilgenleştirildiğinde Etkilenen öne çekilir ve fiil geçişsizleştirilir, Eden geri itilerek cümleden silinir ya da gizlenir. Bu süreç söz dizimsel açıdan nesnenin cümleden silinmesiyle sonuçlanır. İki istemli ve geçişli hareket fiillerinden *kırmak* edilgenleştirildiğinde nesne cümleden silinmiş, rol yapısında bulunan ve nesnenin taşıdığı Etkilenen özne seçme hiyerarşisinin en kıdemli rolünü, Edeni özne konumundan iterek özneye yükselmiştir (2b). Eden cümlede söz dizimsel olarak gizli ya da örtük biçimde bir edat öbeğiyle (EÖ) işaretlenebilir ancak dil bilimsel ilişkiler hiyerarşisi açısından gramatikal önemi çok düşürülür ve hatta fiilin istem bilgisi dışına atılır (2b-d). Bu işlem geçişli iki istemli diğer fiil sınıfları için de aynı şekilde uygulanabilir. Eden söz dizimsel açıdan kodlanmadığında ise birden fazla okumanın mümkün olduğu yapılar ortaya çıkabilir (2c). Bununla birlikte birden fazla okuma olasılığı olan yapıların edilgen dışında hangi işlevinin olduğu da ayrıca tartışmalı bir konudur. Göksel (1995), (2c) gibi yapıların edilgen dışında ikinci işlevinin *orta çatı* (middle voice) olduğunu ileri sürer. Kornfilt (1997) ise bu tür yapıların hem edilgene hem de dönüşlü yapıya benzediğini, edilgendense dönüşlü yapıya daha yakın görüldüğünü dile getirir. Türkçede edilgen yapıların *tarafından*’lı yapılar olmadan kullanılması iki farklı işlevsel kategorinin yapısal benzerliğiyle sonuçlanır ancak söz diziminde olmasa bile mantıksal ve anlam bilimsel (istem) açısından bu yapılar birbirinden farklıdır. Sebzecioğlu (2008), Türkçede temel edilgen yapılarda Edeni *tarafından*’lı öbek yapıyla gizleme ya da örtükleştirme sürecinin temel bir işlev olarak yer almadığı, Türkçe edilgen yapılarda Edenin örtükleştirilmesine dayanan bir edilgenleştirmeden çok, olayın ön plana çıkartılıp Edenin önvarsayıldığı bir işlevin yansıtıldığı, Türkçede edilgenleştirmenin katılımcı odaklı değil, olay odaklı olduğu, Edenin geri itilmesi ve Etkilenenin öne çekilmesi işlemlerinin Türkçe edilgenleştirme için temel işlevler olmadığı sonucuna varır. Bugün Türkiye Türkçesinde Edenin gizlendiği ya da örtükleştirildiği yapıların yanı sıra önvarsayıldığı yapıların da kullanılması Edenin esasında fiilin mantıksal ve anlam bilimsel istem yapısında yer aldığını, cümlede ise söz dizimsel bir istem boşluğuyla temsil edildiği anlamına gelir. (2c) ile (2d) arasında temel farkın her iki cümleden de silinmesine karşın Eden ya da kılıcının (2d)’de önvarsayıldığı, söz diziminde bir boşluk oluşturduğu gibi mantıksal ve anlam bilimsel açıdan da bir üyeyle ve anlamsal rolle temsil edilmesi olduğu iddia edilebilir. Türkçede bu açıdan edilgenliğin mantıksal ve anlam bilimsel (istem) yapısı

aynı olan iki farklı söz dizimsel yapıyla karşılandığı ancak iki yapı arasında edimbilimsel işlevleri açısından farkların olduğu söylenebilir. İki istemli, geçişli hareket fiilleri için betimlenen edilgenleştirme işleminin *sevmek*, *duymak*, *düşünmek* gibi iki istemli, geçişli diğer tüm fiil sınıfları için de genellenebilecek bir durum olduğu rahatlıkla söylenebilir.

- 2a) Ali_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kırdı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}
- 2b) Bardak_[ETKİLENEN] Ali tarafından_[EDEN] kır-ıl-dı. (edilgen)
[kim]_{ÖZNE} [EÖ]_{TÜMLEÇ}
- 2c) Bardak_[ETKİLENEN] kır-ıl-dı. (edilgen, orta çatı ya da ayrık geçişsiz)
[kim]_{ÖZNE}
- 2d) Bardak_[ETKİLENEN] ______[EDEN] kır-ıl-dı. (edilgen)
[kim]_{ÖZNE}

Geçişsiz iki istemli hareket fiillerinin edilgenleştirilmesi ise söz dizimsel istem yapılarında özneye taşınabilecek [kimi] tamlayıcısı olmadığından iki istemli geçişli hareket fiillerinden farklı söz dizimsel ve anlam bilimsel yapıları ortaya çıkarır. Türkçede nesne ve nesnenin taşıdığı anlamsal rol dışında hiçbir söz dizimsel öge öne çekilemez ve özne konumuna yükseltilemez. Geçişli fiillerin edilgenleştirilmesi söz dizimsel açıdan nesnenin, geçişsiz yapılarda ise öznenin cümleden silinmesiyle neticelenir. *gitmek* gibi iki istemli geçişsiz bir hareket fiili edilgenleştirildiğinde özne konumuna taşınacak bir nesne olmadığından nesneden özneye taşıma, bir başka deyişle öne çekme işlemi gerçekleşmez. Buna karşın özne Edenle birlikte cümleden tümüyle silinir ve prototip edilgenlikten farklı söz dizimsel ve anlam bilimsel bir yapı ortaya çıkar (15b). Bu tür yapılara dil bilimi yazın alanında özellikle İngilizce tipi edilgen yapıların bir türü olarak *kişisiz edilgen* (impersonal passive) adı verilir. Edenin *tarafından*'lı edat öbeğiyle işaretlenmesi dil bilimsel olmayan bir yapıyı ortaya çıkarır (15c). Bu tür yapılar için kullanılan *kişisiz edilgen* teriminin Türkçe için uygun bir adlandırma olmadığı iddia edilebilir. Türkçede zaten Eden rolünü yüklenmiş *tarafından*'lı yapılar, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı Türkçesinde kullanılmaya başladığı, Edenin önvarsayıldığı edilgen yapıların çok daha yaygın olduğu görülür (Erdem, 2003: 37; Sebzecioğlu, 2008: 74). Bunun için geleneksel Türk dil bilgisi çalışmalarında kullanılan *meçhul çatı* teriminin bu yapılara daha uygun bir terim olduğu söylenebilir.

- 15a) Turan_[EDEN] İstanbul'a_[HEDEF] gitti.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{TÜMLEÇ}
- 15b) _____ İstanbul'a_[HEDEF] gid-il-di.
[kime]_{TÜMLEÇ}
- 15c) *İstanbul'a_[HEDEF] Turan tarafından_[EDEN] gid-il-di.
[kime]_{HEDEF} [EÖ]_{TÜMLEÇ}

İki istemli geçişsiz fiillerin tümünü edilgenleştirmek mümkün değildir. Fiillerin rol yapısı ve anlam bilimsel sınıfları edilgenleştirme sürecini doğal olarak etkilemektedir. İki istemli geçişsiz bir durum fiili olan *düşmek* fiilinin *gitmek* ile aynı söz dizimsel istem yapısı olmasına karşın istemi azaltılamaz, bir başka deyişle meçhul çatıya dönüştürülemez. Söz konusu fiilin {[Etkilenen] [Hedef]} şeklinde kodlanabilecek bir anlam bilimsel rol yapısı vardır. Edilgenleştirmenin temel olarak Edeni özne konumundan itme ve Etkilenen rolünü özneye taşıma stratejisi olduğu dikkate alındığında temel çatıda zaten bu koşulların bulunduğu görülür. Bir başka deyişle edilgenleştirmeyle sağlanacak kılıcsızlaştırma, geçişsizleştirme, konulaştırma ve

durumlaştırma işlevlerinin tümünü (16a)'nın hâlihazırda taşıdığı anlaşılır. Fiilin üye ve rol yapısından kaynaklanan bu özellikler, *düşmek* fiilinin edilgenleştirilmesine ve istemin azalmasına imkân vermez (16b-17b). Dolayısıyla iki istemli geçişsiz fiillerin edilgenleştirilebilmesi için rol yapılarında özneyi seçebilecek Eden gibi kılıcı (agentive) nitelikli bir rolün bulunması gerekmektedir. Bu durum fiillerin rol yapısına göre oluşan anlam sınıflarının edilgenleştirme üzerinde etkisinin ne denli belirleyici olduğunu açıkça göstermektedir. {[Konu] [Hedef]} rol yapısı olan *dokunmak* fiili edilgenleştirmeye ve istem azalmasına izin vermezken (18b) aynı fiilin bir hareket fiili olarak {[Eden] [Hedef]} rol yapısıyla edilgenleştirmeye ve istem değiştirimine imkân tanıdığı gözlenir (19b).

- 16a) Elma_[ETKİLENEN] yere_[HEDEF] düştü.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ
- 16b) *Yere_[HEDEF] düş-ül-dü.
[kime]TÜMLEÇ
- 17a) Çamur_[ETKİLENEN] duvara_[HEDEF] sıçradı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ
- 17b) *Duvara_[HEDEF] sıçra-n-dı.
[kime]TÜMLEÇ
- 18a) Rüzgâr estikçe ağacın dalları_[KONU] antene_[HEDEF] dokun-du.
[kim]KONU [kime]TÜMLEÇ
- 18b) *Rüzgâr estikçe Antene_[HEDEF] dokun-ul-du.
[kime]TÜMLEÇ
- 19a) TV tamircisi_[EDEN] rüzgâr estikçe antene_[HEDEF] dokun-du.
[kim]EDEN [kime]TÜMLEÇ
- 19b) Rüzgâr estikçe Antene_[HEDEF] dokun-ul-du.
[kime]TÜMLEÇ

Türkçede {[Deneyimci] [Uyarıcı]} rol yapısı olan iki istemli, geçişsiz duygu fiillerinin edilgenleştirmeye ve istem azaltmaya genellikle izin vermediği görülür. İki istemli *küsmek*, *darılmak*, *kızmak* gibi duygu fiillerinin özneyi seçebilen kılıcı bir rolü olmasına karşın düzenli biçimde edilgenleştirilemediği, aksi durumda dil bilgisel olmaktan çıktığı görülür (20b-21b). Deneyimci duygusal ve psikolojik olarak etkilenmiş olduğundan fiil edilgenleştirmeyeyle sağlanacak durumlaştırma işlevine hâlihazırda zaten sahiptir. Bu durum diğer fiil sınıflarında olduğu gibi söz konusu fiillerin de edilgenleştirilmesine imkân vermez. Bu tür fiillerin anlam bilimsel rolünü Deneyimci rolünden Deneyimci-Etkilenen terimiyle ayırt etme zorunluluğu bir kez daha kendini göstermiştir. Buradan hareketle {[Deneyimci-Etkilenen] [Uyarıcı]} ya da {[Deneyimci] [Uyarıcı]} yapısında olan iki istemli geçişsiz fiillerin edilgenleştirilemeyeceği sonucuna varılabilir. {[Deneyimci-Etkilenen] [Uyarıcı]} ya da {[Deneyimci] [Uyarıcı]} rol yapısı olan iki istemli “geçişsiz” duygu fiillerinin aksine {[Deneyimci] [Uyarıcı]} rol yapısı olan iki istemli “geçişli” duygu fiilleri sınırlandırma olmaksızın düzenli biçimde edilgenleştirilebilir ve istemi azaltılabilir.

- 20a) Hatice_[DENEYİMCİ] Ali'ye_[UYARICI] küs-tü.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ
- 20b) *Ali'ye_[UYARICI] küs-ül-dü.
[kime]TÜMLEÇ

21a) Sevinç Hanım_[DENEYİMCİ] İbo'ya_[UYARICI] darıl-dı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

21b) *İbo'ya_[UYARICI] darıl-ın-dı.
[kime]TÜMLEÇ

Bununla birlikte {[Deneyimci-Etkilenen] [Uyarıcı]} anlamsal rol yapısı olan iki istemli geçişsiz duygu fiilleri ancak belirli şekil bilgisel koşullarda, fiil geniş zaman çekimiyle edilgenleştirildiğinde istem azalmasına imkân verebilmektedir. (21b)'de *darılmak* fiili istemin azalmasına hiçbir şekilde izin vermezken *kızmak* ve *korkmak* fiillerinin ancak geniş zaman fiil çekimiyle edilgenleştirmeye izin verdiği görülür (22c-23c). Buna karşın (23c)'de fiilin tipik bir edilgen anlamının olduğunu artık söylemek pek mümkün değildir. Bu tür fiil şekillerinin sözlükselleşme sürecini yaşadığı söylenebilir. Taneri (1996), geniş zaman çekimiyle yapılan bu tür fiil şekillerinin orta çatı içinde değerlendirilebileceğini ileri sürer.

22a) Adam_[DENEYİMCİ] haber almak isteyenlere_[UYARICI] kız-dı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

22b) *Haber almak isteyenlere_[UYARICI] kız-ıl-dı.
[kime]TÜMLEÇ

22c) Haber almak isteyenlere_[UYARICI] kız-ıl-maz.
[kime]TÜMLEÇ

23a) Çocuk_[DENEYİMCİ] köpekten_[UYARICI] kork-tu.
[kim]ÖZNE [kimden]TÜMLEÇ

23b) *Köpekten_[UYARICI] kork-ul-du.
[kimden]TÜMLEÇ

23c) Köpekten_[UYARICI] kork-ul-ur.
[kimden]TÜMLEÇ

{[Sebeup] [Deneyimci]} rol yapısı olan iki istemli geçişli duygu fiilleri edilgenleştirildiğinde bir istem değişikliğine uğrar ancak bu değişiklik istem azalması değildir. Bütün söz dizimsel koşullar uygun olmasına karşın edilgenleştirme bu fiillerin mantıksal ve anlam bilimsel istemini azaltmak yerine söz dizimsel düzeyde istemin yeniden düzenlenmesine neden olur. *üzmek* fiili edilgenleştirildiğinde nesne-Sebeup öne çekme işlemiyle özne konumuna yükselirken özne-Deneyimci de geri itme işlemiyle tümleç konumuna düşürülür. Ancak edilgenleştirme işlemiyle elde edilen yapının artık prototip bir edilgenlik anlamı taşıdığı söylenemez. (24b) edilgenliğin temel işlevlerinden geçişsizleştirme ve konulaştırma işlevlerini taşısa da istem azalması gerçekleşmediğinden, kılıcının önvarsayıldığı edilgen yapıların söz dizimsel özelliklerinden farklı bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapılarda fiilin istemi yeniden düzenlemeye tâbi tutulur, nesne-Deneyimci öne çekilip özneyi seçer, özne-Sebeup de geri itilerek tümleci seçer. (24b)'nin dönüşlü de okunamayacağı açıktır. Prototip edilgenlik ve dönüşlülük fiilin istemini azaltır. (24b)'de böyle bir durum söz konusu değildir. Bu durumda edilgenlik biçimbirimlerinin sözlüksel anlamlar üretebildiği, *üzülmek* fiil şeklinin de sözlükselleştiği söylenebilir. Buna delil olarak *üzmek* fiilinin {[Sebeup] [Deneyimci]} rol yapısından {[Deneyimci] [Uyarıcı]} rol yapısına ve farklı söz dizimsel bir yapıya dönüşmesi gösterilebilir. Ayrıca {[Sebeup] [Deneyimci]} rol yapısına sahip "geçişli" iki istemli duygu fiillerinin edilgenleştirilmesi her zaman aynı söz dizimsel davranışları ve istem yapılarını doğurmaz. (24a) ve (25a)'da aynı anlam bilimsel ve söz dizimsel istem yapısı olan iki istemli "geçişli" duygu fiillerinden *sıkmak* ve *üzmek* fiilleri

edilgenleştirildiğinde farklı söz dizimsel davranışlar sergilerler. Bu, onların artık edilgen ya da dönüşlü olarak okunamayacağına, onların sözlükselleştigiğine başka bir delil olarak gösterilebilir.

- 24a) Öğrenciler(in davranışları)_[SEBEP] öğretmeni_[DENEYİMCİ] üz-dü.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 24b) Öğretmen_[DENEYİMCİ] öğrenciler(in davranışları)_e _[SEBEP] üz-ül-dü.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ
- 25a) Matematik dersi_[SEBEP] öğrencileri_[DENEYİMCİ] sık-tı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 25b) Öğrenciler_[DENEYİMCİ] matematik dersinden_[UYARICI] sık-ıl-dı.
[kim]ÖZNE [kimden]TÜMLEÇ

İki istemli geçişli kimi hareket fiillerinin cümlede özne konumuna yükseltilebilecek bir nesne bulunmasına karşın edilgenleştirilemediği, isteminin azaltılmasına imkân verilmediği görülür (26b). Bu yapılarda isim-eylem birleşmesinden ötürü hâlihazırda geçişsizleştirme işlevi sağlandığından edilgenleştirilmeye izin verilmediği ileri sürülebilir. Geçişli fiil olmasına karşın metaforik anlamından ötürü yine kimi fiillerin edilgenleştirilemediği görülür (27b-c).

- 26a) Zeynep'i_[ETKİLENEN] yılan_[EDEN] sok-tu.
[kimi]NESNE [kim]ÖZNE
- 26b) *Zeynep_[ETKİLENEN] sok-ul-du.
[kim]ÖZNE
- 27a) Deniz_[SEBEP] beni_[ETKİLENEN] tut-tu.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 27a) *Ben_[ETKİLENEN] deniz tarafından_[SEBEP] tut-ul-dum.
[kim]ÖZNE [EÖ]TÜMLEÇ
- 27a) *Ben_[ETKİLENEN] tut-ul-dum.
[kim]ÖZNE

3. 2. Üç İstemli Fiillerin Edilgenleştirilmesi

Üç istemli fiillerin edilgenleştirilmesinde hemen hemen iki istemli fiillerin koşulları geçerlidir. Geçişli üç istemli fiiller edilgenleştirildiğinde fiilin istemi düzenli olarak -1 oranında azalır, nesne silinerek yüklendiği rol öne çekilir, özne geri itilerek yüklendiği anlamsal rol örtük biçimde ifade edilir ya da tümüyle silinir. Üç istemli fiillerin anlam bilimsel rol yapısında genellikle Eden olduğundan ve öncelikli özneyi seçtiğinden üç istemli fiillerin çoğunlukla düzenli biçimde edilgenleştirilebildiği söylenebilir (28b). Ancak özneyi Deneyimci ve Eden dışında kılıcı olmayan başka rollerin, özellikle Konu ve Etkilenenin seçtiği üç istemli fiillerin edigen yapıların işlevlerini hâlihazırda zaten taşıdığı için edilgenleştirilemediği rahatlıkla söylenebilir (29b).

- 28a) Zeynep_[EDEN] kalemi_[KONU] Ayşe'ye_[ALICI] ver-di.
[kim]ÖZNE [kim]NESNE [kime]TÜMLEÇ
- 28b) Kalem_[KONU] Ayşe'ye_[ALICI] ver-il-di.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

- 29a) Çatıdan_[KAYNAK] yere_[HEDEF] su_[KONU] damlıyor.
[kimden]_{TÜMLEÇ} [kime]_{TÜMLEÇ} [ne]_{ÖZNE}
- 29b) *Çatıdan_[KAYNAK] yere_[HEDEF] damla-n-yor.
[kimden]_{TÜMLEÇ} [kime]_{TÜMLEÇ}

Özneyi Konu ya da Etkilenen seçmediği sürece üç istemli fiillerin diğer fiil sınıflarına göre çift edilgenleştirmeye daha çok izin verdiği söylenebilir. Özellikle birinci edilgenliğin -(x)n- biçimbirimiyle teşkil edildiği fiil şekillerinin ikinci defa -(x)l- biçimbirimiyle rahatlıkla edilgenleştirildiği (30b), aksinin pek mümkün olmadığı görülür (28c). Her edilgenlik biçimbiriminin -1 oranında istem azaltması beklenirken ikinci edilgenliğin fiilin istemini azaltmadığı, birinci edilgenleştirmeye sağlanan mantıksal, anlam bilimsel ve söz dizimsel istem bilgisinin muhafaza edildiği anlaşılır (30b-c). İkinci edilgenliğin fiilin istemini azaltmaması ve üst üste iki edilgen biçimbiriminin gelmesi fiilin birinci edilgen şeklinin çoğunlukla sözlükselleşmiş olmasına bağlanabilir. Bu konu, aşağıdaki bölümde diğer fiil sınıfları açısından daha ayrıntılı tartışılacaktır.

- 30a) Turan_[SÖYLEYEN] öğretmene_[ALICI] yalan_[SÖZ] söyle-di.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [ne]_{NESNE}
- 30b) Öğretmene_[ALICI] yalan_[SÖZ] söyle – n-di.
[kime]_{TÜMLEÇ} [ne]_{NESNE}
- 30c) Öğretmene_[ALICI] yalan_[SÖZ] söyle – n-il-di.
[kime]_{TÜMLEÇ} [ne]_{NESNE}
- 28c) *Kalem_[KONU] Ayşe'ye_[ALICI] ver-il-in- di.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

3. Çift Edilgenleştirme ve İstem Değişirimi

Türkçede farklı istem bilgisi olan kimi fiil ve fiil sınıfları üst üste iki kez edilgenleştirilebilirler Ancak bu işlem, düzenli biçimde her fiil ve fiil sınıfı için işlemez. Çift edilgenleştirme işleminin belirli şartları vardır. Öncelikle (i) fiilin geçişli olması (dolayısıyla fiil en az iki istemli olmalı), (ii) fiilin söz diziminden silinen hem dış hem de iç üyelerinin gizil olsa da anlaşılabilirliği (yani Eden ve Etkilenenin önvarsayıldığı anlam bilimsel istem yapısı olmalı), (iii) fiilin geniş zamanla çekimlenmesi gerekir (Postal 1986'dan aktaran Marphy, 2014). Çift edilgenleştirmede şekil bilgisel yansımanın gereği her edilgenlik biçimbiriminin fiilin istemini -1 oranında azaltması beklenir. Yazın alanında bunun için verilen örneklerden birisi (31c)'deki iki istemli geçişli *dövmek* fiilidir (bk. Özkaragöz, 1986; Murphy, 2014). (31c)'de beklendiği gibi fiilin isteminde her edilgenlik biçimbiriminin -1 bir oranında azalmaya neden olduğu, toplamda -2 oranında isteminin azaldığı ve sonunda söz dizimsel açıdan öznesiz ve nesnesiz kullanılan çift edilgenleştirilmiş bir yapının ortaya çıktığı görülür. Çift edilgenliğin şekil bilgisel sınırlılıklarının olduğu geniş zaman çekimine duyarlı olmasından rahatlıkla anlaşılabilir, aksi durumda cümle dil bilgisi-dışı olmaktadır (31d).

- 31a) Polis_[EDEN] adamı_[ETKİLENEN] sokak ortasında döv-dü.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}
- 31b) Adam_[ETKİLENEN] sokak ortasında döv-ül- dü.
[kim]_{ÖZNE}
- 31c) Sokak ortasında döv-ül- ün-ür.
- 31d) *Sokak ortasında döv-ül- ün-dü.

Çifte edilgenleştirmede her ne kadar her edilgenlik biçimbiriminin -1 oranında istem azalttığı kabul edilse de ikinci edilgenleştirmenin kimi zaman fiilin istemini azaltmadığı, birinci edilgenleştirme sonucunda ortaya çıkan istemi koruduğu görülür. (18a)'da *yemek* fiilinin çifte edilgenleştirmeye rağmen ikinci edilgenlik biçimbiriminin fiilin istemini azalmasına yol açmadığı, aksine bir önceki istemini koruduğu anlaşılır. Ergin (1998: 203) *ye-n-i-l-* ve *söyle-n-i-l-* gibi fiil şekillerini vererek -(x)n- biçimbiriminin dönüşlülüğün yanı sıra edilgenlik de ifade ettiğini, çoğu zaman dönüşlülüğün ve edilgenliğin birbirine karıştığını, bu karışıklık giderilmek istendiğinde -(x)n- ile teşkil edilmiş fiillerin edilgen olduğunu iyi belirtmek için bir de -(x)l- getirilerek ikinci defa edilgen yapıldığını söyler. Ancak iddia edilenin aksine Ergin (1998)'in verdiği *ye-n-i-l-* fiilinin birinci edilgen şeklinin edilgenlik ve dönüşlülük karmaşasına yol açtığı pek söylenemez. Edilgenleştirme ve dönüşlülük istem azaltma ve geçişsizleştirme işlevleri açısından birbirine benzemekle birlikte edilgenleştirme kılıcılaştırma ve durumlştırma işlevlerinin olması açısından dönüşlülükten ayrışır. Diğer taraftan dönüşlü ve edilgen yapıların söz dizimsel ve mantıksal istem yapısı aynı olmasına karşın anlam bilimsel istem yapıları birbirinden farklıdır. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde ve dönüşlü fiillerin {[Eden/Etkilenen]} rol yapısında olması, bir başka deyişle öznesinin canlı ve kılıcı anlamsal bir rol yüklenmesi gerektiği dikkate alındığında (32b)'nin edilgen okunması mümkün değildir. Hem (32b) hem de (32c)'nin öznesi Etkilenen rolünü seçtiğinden ve {[Etkilenen]} rol yapısı olduğundan her iki fiil şekli de edilgen okunabilir. Özkaragöz (1986)'nın da ifade ettiği gibi bu tür yapılarıdaki ikinci edilgenliğin stilistik amaçlarla ortaya çıktığı ve fiilin edilgenlik anlamını vurgulamak ve yoğunlaştırmak için kullanıldığı söylenebilir. Özkaragöz (1986), ikinci edilgenliğin diğer bir işlevinin ise geleneksel Türk dil bilgisi çalışmalarında "ikili çatı"⁸ terimiyle anılan edilgen ve dönüşlü okuma arasındaki belirsizliği gidermek olduğunu ileri sürer. Ona göre (33a)'da birinci edilgenleştirmenin dönüşlü ve edilgen okuma arasında belirsizlik vardır ve her iki şekilde okunabilir. (33b)'de ikinci edilgenlik biçimbiriminin bu belirsizliği giderdiği, artık (33b)'nin sadece edilgen okunabileceğini ifade eder. Türkçede -(x)n- ile teşkil edilmiş, {[Eden/Etkilenen]} şeklinde betimlenebilecek canlı ve kılıcı nitelikli bir rol yapısı olan *yıkanmak* gibi fiil şekilleri edilgen değil çoğunlukla dönüşlü okunur. İkinci edilgenlik biçimbiriminin birinci edilgen fiil şekillerine değil de dönüşlü fiil şekillerine geldiği, dolayısıyla çift edilgenleştirmekten ziyade Türkçede yaygın biçimde işleyen dönüşlü fiilleri edilgenleştirme stratejisinin söz konusu olduğu, birinci edilgenlik biçimbirimiyle dönüşlülükten (33a), ikinci edilgenlik biçimbirimiyle ise edilgenleştirmenin (33b) sağlandığı söylenebilir. Bu durumda, dönüşlü fiil şekillerinin edilgenleştirilmesiyle öngörülen Edenin gerçekleşeceği söz dizimsel bir boşluğun açıldığı yeni bir yapının oluştuğu, dolayısıyla istem azaltmak bir yana edilgenleştirmenin istemini artırdığı ileri sürülebilir (33c). Edilgenleştirmenin bu yeni yapıyı (33c) dönüşlü fiillerin rol yapısında yer alan [Eden/Etkilenen] şeklinde temsil edilen eşgöndergesel rolü ayırtmak suretiyle oluşturduğu söylenbilir.

32a) Misafirler_[EDEN] yemeği_[ETKİLENE] ye-di.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

32b) Yemek_[ETKİLENE] ye-n-di. (edilgen ve dönüşlü)
[kim]ÖZNE

⁸ İkili çatı ve ikili çatı sorununun geleneksel Türk dili çalışmalarında nasıl ele alındığı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, 2009.

- 32c) Yemek_[ETKİLENEEN] ye-n-il-di. (edilgen)
[kim]ÖZNE
- 33a) Mehmet_[EDEN/ETKİLENEEN] yıka-n-dı. (dönüşlü ve edilgen)
[kim]ÖZNE
- 33b) Mehmet_[ETKİLENEEN] yıka-n-ıl-dı. (edilgen)
[kim]ÖZNE
- 33c) Mehmet_[ETKİLENEEN] _____ tarafından_[EDEN] yıka-n-ıl-dı. (edilgen)
[kim]ÖZNE [EÖ]TÜMLEÇ

Her edilgen biçimbiriminin fiilin istemini -1 oranında azaltması gerekirken (30c)'de bu durumun gerçekleşmemesine başka bir yorum getirilebilir. İki istemli geçişli fiillerin çift edilgenleştirilmesine rağmen ikinci edilgenlik biçimbiriminin fiilin istemini azaltmaması birinci edilgenliğin dil bilgisel hüviyetini kaybetmesine ve elde edilen fiil şeklinin sözlükselleşmiş olmasına ya da sözlükselleşme temayülü göstermesine bağlanabilir. Kemmer (1993) orta çatı olarak adlandırdığı çoğu Türkçe dönüşlü fiil şeklini sözlükselleşmiş bir kategori olarak görür (bk. Doğan, 2016). -(x)n- dönüşlülük biçimbirimiyle teşkil edilen edilgen fiil şekillerinin dönüşülü yapılar benzetilerek sözlükselleştiği söylenebilir. *de-n-mek, söyle-n-mek, ara-n-mak* edilgen fiil şekilleri bunun en iyi örnekleridir. Bu fiil şekilleri artık sözlükselleşmiş olan *denmek, aranmak, söylenmek* fiillerine benzetilerek kolayca edilgenleştirilebilmektedir (30d). -(x)n- ile teşkil edilmiş dönüşlü ve edilgen fiil şekillerinden sonra edilgenlik işlevinde -(x)l- edilgenlik biçimbirimi gelirken (30c-34c) aksinin mümkün olmaması buna bir delil olarak gösterilebilir (28c). Bu durumun Türkçede farklı istem bilgisi olan ve çoğunluğu dönüşlü okunan *kaygılanmak, giyinmek, övünmek, mırıldanmak, tapınmak, taşınmak, saklanmak, yürünmek* gibi birçok fiil ve fiil sınıfı için yaygın olması bu görüşü daha da kuvvetlendirmektedir. Nasıl -(x)n- ile teşkil edilmiş ve sözlükselmiş "dönüşlü fiil şekillerinden" sonra bir edilgenlik biçimbirimi geliyorsa (34c) -(x)n- ile teşkil edilmiş ve sözlükselleşmiş "edilgen fiil şekillerinden" sonra da ikinci bir edilgenlik biçimbirimi gelebilir (32c). Ancak bunun aksi, yani -(x)l- ile teşkil edilmiş ve sözlükselleşmiş dönüşlü ya da edilgen fiil şekillerinden sonra ikinci bir edilgenlik biçimbiriminin düzenli biçimde gelmesi mümkün değildir (35c). Bunun ancak yukarıda sözü edilen çift edilgenleştirilme koşullarına göre mümkün olabileceği söylenebilir (35d). Hülasa ikinci edilgenliğin fiilin istemini azaltmaması, daha önceki istemi muhafaza etmesi -(x)n- ile teşkil edilmiş birinci edilgenlik şeklinin sözlükselleşmesinden ve hâlihazırda isteminin daha önce azaltılmış olmasından kaynaklanır (34b-c).

30d) Vay canına! diye_[SÖZ] söylen-di. Ali_[SÖYLEYEN]
[EÖ]EKLENTİ [kim]ÖZNE

30c) Öğretmene_[ALICI] yalan_[SÖZ] söyle - n-il-di.
[kime]TÜMLEÇ [ne]NESNE

28c) *Kalem_[KONU] Ayşe'ye_[ALICI] ver-il-in-di.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

34c) Krampon_[ETKİLENEEN] sadece bir kere giyin-il-di.
[kim]ÖZNE

34b) Sporcu_[EDEN] sadece bir kere giyin-di.
[kim]ÖZNE/ETKİLENEEN

- 34a) Sporcu_[EDEN] kramponu_[ETKİLENE] sadece bir kere giy-di.
[kim]ÖZNE [kimi]ETKİLENE
- 32b) Yemek_[ETKİLENE] ye-n-di.
[kim]ÖZNE
- 32c) Yemek_[ETKİLENE] ye-n-il-di.
[kim]ÖZNE
- 35a) Muhafızlar_[EDEN] hafiyeyi_[ETKİLENE] bu şatoda boğ-ar.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 35b) Hafiye_[ETKİLENE] bu şatoda boğ-ul-ur.
- 35c) *Hafiye_[ETKİLENE] bu şatoda boğ-ul-un-ur.
[kim]ÖZNE

Birinci edilgen fiil şeklinin -(x)n- ile teşkil edilmediği ve sözlükselleşmediği sürece ikinci edilgenleştirilmenin fiilin istemini koruması mümkün değildir. -(x)n- ve -(x)l- ile arka arkaya edilgenleştirilmiş fiil şekilleri istemi muhafaza ederken ve aynı söz dizimsel yapıda kullanılabilirken (32b-c) -(x)l- ile teşkil edilmiş fiil şekilleri sözlükselleşmiş olsa bile çift edilgenleştirme koşullarına göre tekrar edilgenleştirilir. Bu işlemin sonunda her edilgenlik biçimbirimi fiilin istemini -1 oranında azaltır ve -(x)l- ile teşkil edilmiş fiil şekillerinin aksine öne çekilen Etkilene silinir (35b-c-d). Bununla birlikte geçişli fiiller çifte edilgenleştirilmesiyle elde edilen yapıların bir eklenti olmaksızın dil bilgisel olduğu artık pek söylenemez (35e). Taneri (1993), (35d) gibi yapıların edilgen değil orta çatı ifade ettiğini ileri sürer. Diğer taraftan 35b)'nin edilgen ve *ayrık geçişsiz* (unaccusative) okunabileceği ancak iki kategorinin esasında mantıksal ve anlam bilimsel istem yapısının farklı olduğu unutulmamalıdır (35f-g).

- 32b) Yemek_[ETKİLENE] ye-n-di.
[kim]ÖZNE
- 32c) Yemek_[ETKİLENE] ye-n-il-di.
- 35a) Muhafızlar_[EDEN] hafiyeyi_[ETKİLENE] bu şatoda boğ-ar.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 35b) Hafiye_[ETKİLENE] bu şatoda boğ-ul-ur. (edilgen - ayrık geçişsiz)
[kim]ÖZNE
- 35c) *Hafiye_[ETKİLENE] bu şatoda boğ-ul-un-ur.
[kim]ÖZNE
- 35d) Bu şatoda boğ-ul-un-ur. (orta çatı)
- 35e) *Boğ-ul-un-ur.
- 35f) Hafiye_[ETKİLENE] ______[EDEN] bu şatoda boğ-ul-ur. (edilgen)
[kim]ÖZNE
- 35g) Hafiye_[ETKİLENE] bu şatoda boğ-ul-ur. (ayrık geçişsiz)
[kim]ÖZNE

Sonuç

Edilgenleştirme fiilin istemini genellikle azaltan şekil bilgisel bir süreçtir. Türkçede edilgenleştirmeye bağılı olarak fiilin istemi çoğunlukla -1 oranında azalır. Bununla birlikte edilgenleştirmenin fiilin istem bilgisinde meydana getirdiğı tek istem değiştirim türü istem azaltması değildir. Fiilin mantıksal, anlam bilimsel, söz dizimsel yapısına göre edilgenleştirmenin aynı zamanda istem düzenleme, istem koruma hatta istem artırma işlevlerinin de olduğı ileri sürülebilir. Dönüslü fiillerin edilgenleştirilmesi durumunda cümlede Edenin övarsayıldığı ve seçimli istem olarak gerçekleşebileceğı söz dizimsel bir boşluk açıldığından istem artırımı; edilgen fiillerin tekrar edilgenleştirilmesi durumunda ise fiilin istem bilgisinde herhangi bir değişiklik olmadığından istem koruma işlevi ortaya çıkar. Edilgenleştirmenin fiilin istem bilgisinde yaptığı değişiklikler farklı anlamsal kategorilerin aynı ya da benzer söz dizimsel yapıları kullanması sonucunu doğurur. Dönüslülük, ayrık geçişsiz, orta çatı, özneli geçişsiz gibi farklı anlamsal ve çatısal kategoriler istem azalmasına bağılı olarak edilgen fiillerle aynı ya da benzer yapıları kullanmasına karşın edilgen fiillerin mantıksal ve anlam bilimsel istem yapısının Edenin önvasayıldığı ve istendiğinde cümlede gerçekleşebileceğı söz dizimsel bir yansıması olduğundan diğerlerinden ayrılır ve farklılaşır.

Türkçe, her fiil ve fiil sınıfının edilgenleştirilmesine müsaade etmez. Fiillerin edilgenleştirilmesinde onların mantıksal, söz dizimsel ve anlam bilimsel istemini önemli bir rolü olduğu anlaşılır. Buna göre şu tespitlerin altının çizilmesi gerekir:

- Türkçede edilegenleştirme bütün fiil ve fiil sınıfları için düzenli şekilde işleyen şekil bilgisel bir süreç değildir.
- Bir istemli, yani öznesi dışında başka tamlayıcısı olamayan fiil ve cümle yapıları düzenli şekilde edilgenleştirilmez. Bu fiiler, ancak belirli söz dizimsel ve şekil bilgisel koşullara bağılı olarak edilgenleştirilebilir.
- Anlam bilimsel istem yapısında Etkilenen, Konu, Deneyimci-Etkilenen rolleri yer alan ve bunlardan birinin özneyi seçtiğı anlam bilimsel fiil ve fiil sınıflarının mantıksal ve söz dizimsel istemi ne olursa edilgenleştirilmesine izin verilmez.
- Türkçe fiillerin anlam bilimsel sınıfları dikkate alındığında (bk. Doğan, 2017b) geniş bir fiil sınıfının edilgenleştirmeye müsaade etmediğı sonu çıkmıştır. Buna göre farklı mantıksal ve söz dizimsel yapıları duyarlı olmakla birlikte [KONU + EYLEM], [ETKİLENEN + EYLEM], [ETKİLENEN + YER + EYLEM], [KONU + KAYNAK+ EYLEM], [KONU + KAYNAK+ EYLEM], [KONU + YER + EYLEM], [KONU + GÜZERGÂH + EYLEM], [KONU + KONU + EYLEM], [KONU + KAYNAK + HEDEF + EYLEM], [DENEYİMCİ+ EYLEM], [DENEYİMCİ/ETKİLENEN + EYLEM], [DENEYİMCİ + UYARICI + EYLEM], [DENEYİMCİ/ETKİLENEN + UYARICI + EYLEM] anlam bilimsel istem yapısı olan fiillerin edilgenleştirilemeyeceğı söylenebilir.
- Türkçede edilgenleştirme fiil sınıflarına bağılı olarak kimi zaman nesneyi, kimi zaman özneyi kimi zaman da hem nesneyi hem de özneyi söz diziminden söylebilir.
- Türkçede bir fiil üst üste iki defa edilgenleştirilebilir ya da iki edilgenlik biçim birimiyle teşkil edilebilir. Ancak bunun söz dizimsel ve anlam bilimsel koşulları vardır. Her fiilin çift edilgenleştirilmesi mümkün değildir.
- Çift edilgenleştirme fiilin istemini toplamda -2 oranında düşürmesi beklenirken sonucun çoğunlukla böyle olmadığı, fiilin istemini korunduğı görülür.
- Çift edilgenliğin ancak -(x)n- ile teşkil edilmiş birinci edilgenliğin üzerine kurulduğu bunun aksi olduğunda çift edilgenleştirmenin kısıtlandığı anlaşılmiştir.

- i. İkinci edilgenliğin-(x)n- dönüşlülük biçimbirimiyle teşkil edilmiş ve sözlükselmiş fiil tabanlarına da geldiği görülür. Ancak burada artık çift edilgenleştirmeden söz edilemez.
- j. Edilgenlik biçimbirimiyle teşkil edilen fiil şekillerinin edilgenlik anlamı dışında farklı anlamsal kategorileri ifade ettiği, özellikle sadece geniş zaman çekimiyle ve bir ekelentiyle edilgenleştirilebilen fiillerin çoğunlukla prototip edilgenlik anlamı dışında kullanıldığı görülür.

Kaynaklar

- Dik, S. C. (1989). *The Theory of Functional Grammar* (Part I: The Structure of the Clause). Dordrecht: Foris.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Doğan, N. (2016). Türkçede Orta Çatı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9/Sayı 43, s. 195-206.
- Doğan, N. (2015). Türkçede Özne Seçme Hiyerarşisi. *Dil Araştırmaları*, Sayı 17, s. 159-177.
- Doğan, N. (2017a). Türkçede İstem Değiştirimi I: Ettirgenleştirme. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/ 14, s. 193-214.
- Doğan, N. (2017b). Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları. I. *Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Karabük: Karabük Üniv. Yayınları.
- Doğan, N. (2017c). Söz Dizimsel Açından Türkçe Fiil Sınıfları. *40 Yıl Üsküp Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü" Sempozyumu, 18-19 Mayıs 2017, Üsküp-Makedonya*.
- Erdem, M. (2000). *Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative Passives in Turkish*. PhD Thesis, University of Manchester.
- Erdem, M. (2007). Historical Development of Passives in Turkish. *Turcology in Turkey*, Szeged, s. 199-210.
- Ergin, M. (1998). *Türk Dil Bilgi*. İstanbul: Bayrak Yayınları
- Fillmore, C. J. 2003. Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case. *Dependenz und Valenz: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*, Eds. Vilmos Ágel vd. Berlin and New York: Walter de Gruyter, s. 457-475.
- Givón, T. (1990). *Syntax: A Functional-Typological Introduction vol. II*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, s. 563-626.
- Göksel, A. (1995). Voice in Turkish. *Subject, Voice and Ergativity*, Eds. David C. Bennett Theodora Bynon B. George Hewitt, London: School of Oriental and African Studies University of London, s. 82-102.
- Göksel, A. (1996). Passivization in Turkish. *Current Issues in Turkish Linguistics vol. I*. Ankara: Hitit Yayınevi, 61-74.
- Haspelmath, M. & Müller-Bardey, T. 2004. Valency Change. *Morphology: A Handbook of Inflection and Word Formation*, Berlin: de Gruyter, s. 1130-1145.
- Haspelmath, M., & Sims, A. U. 2010. *Understanding Morphology*. UK: Hodder Education.
- Humphreys, R. L. 1999. Valency Changing Alternations. *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*, Eds. Keith Brown, Jim Miller, Amsterdam: Elsevier, ss. 391-400.
- Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Keenan, E. L. (1996). Passive in the World's Languages. *Language Typology and Syntactic Description vol. I*. Ed. T. Shopen, Cambridge: Cambridge University Press pp. 243-280.

- Kemmer, S. (1993). *The Middle Voice*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company
- Kemmer, S. (1994). Middle Voice, Transitivity, and the Elaborations of Events. *Voice: Form and Function*, Eds. Barbara Fox and P. J. Hopper, John Benjamins Publishing Company, pp. 179-122.
- Klaimen, M. H. (1991). *Grammatical Voice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kornfilt, J. (1991). A Case for Emerging Functional Categories. *Syntax and Semantics* 25, s. 11-35.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish (Descriptive Grammars.)* London: Routledge.
- Malchukov, A. (2015). *Valency classes cross-linguistically: parameters of variation*. Valency Classes in the World's Languages: Introducing the Framework, and Case Studies from Africa and Eurasia. Eds. by Malchukov, Andrej / Comrie, Bernard, Germany: De Gruyter.
- Murphy, A. (2014). Stacked passives in Turkish. Eds. A. Assmann et al., *Topics at InFL* (Linguistische Arbeitsberichte 92), Universität Leipzig, 263-304.
- Murphy, A. (2016). Double passivization in Turkish: A structure removal approach. Eds. K. Bellamy, L. Karvovskaya, M. Kohlberger & G. Saad, *Proceedings of the 23rd Conference of the Student Organization of Linguistics in Europe*. Leiden: University Centre for Linguistics, pp. 316-339.
- Murphy, P. M. (2004). *Passive Prototypes, Topicality and Conceptual Space*. Phd Thesis. University of North Carolina.
- Nakipoglu-Demiralp, M. (2001). The referential properties of the implicit arguments of impersonal passive constructions. *The verb in Turkish*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, pp. 129-150.
- Özkan, I. A. (2018). Türkçede İstemi Azaltan Biçimbilgisel Süreçler. *Turkic Linguistics and Philology*, 1/1, s. 17-25.
- Özkaragöz, İ. (1986): Monoclausal double passives in Turkish. Eds. D. I. Slobin & K. Zimmer, *Studies in Turkish linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 77-92.
- Özsoy, A. S. (2009). Argument structure, animacy, syntax and semantics of passivization in Turkish: A corpus-based approach. *Corpus Analysis and Variation in Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, pp. 259-279.
- Sebzecioğlu, T. (2008). *Türkçede Edilgenlik*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Sezer, F. E. (1991). *Issues in Syntax*. Doctoral Dissertation, Cambridge, Massachusetts: Harvard University,
- Shibitani, M. (1985). Passives and Related Constructions: A Prototype Analysis. *Language*, Vol. 61, No. 4, pp. 821-848.
- Taneri, M. (1993). *The Morpheme -Il/(I)n: The syntax of Personal Passives, Impersonal Passives and Middles in Turkish*. Doctoral Dissertation, University of Kansas.
- Yılmaz, E. (2010). Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu. *Türkiye Türkçesi Üzerine Çalışmalar*, Ankara: Pegem.

